

Ольга Челомбітько¹, Юрій Сентимрей²

¹ст. викл., кафедра дизайну та основ архітектури
Національний університет «Львівська політехніка», Львів
e-mail: vio200574@gmail.com
orcid: 0000-0002-8073-9598

²асистент, кафедра дизайну та основ архітектури.
Національний університет «Львівська політехніка», Львів
e-mail: szent.imreys@gmail.com
orcid: 0000-0002-6889-8205

НАДДНІПРЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ У САКРАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ ДОНЩИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

© Челомбітько О., Сентимрей Ю., 2020

<https://doi.org/10.23939/sa2020.02.221>

На прикладі ряду споруд простежено вплив української наддніпрянської традиції сакральної архітектури на церковне будівництво Донщини XVIII століття. Окремлено спільні та відмінні риси подонських споруд із їх наддніпрянськими прообразами. Проаналізовано різні можливості окреслення такого роду об'єктів у рамках архітектурної теорії.

Ключові слова: традиція, Донщина, сакральна архітектура, Наддніпрянина.

Постановка проблеми

В науковому обігу вітчизняної теорії та історії архітектури матеріали присвячені тематиці українського бароко та його місцю у концептуалізації національного стилю і займають одне з найпомітніших місць. Не дивлячись на втрати, яких зазнала історична, передовсім сакральна спадщина в період комуністичного правління, зібрано та впорядковано значний матеріал, що відображає практично весь масив доступної інформації про кількість та вигляд об'єктів віднесених до категорії українського бароко. Разом з тим, по-різному склалось опрацювання матеріалів, що стосуються об'єктів такого типу, розміщених за межами державних кордонів України. Певний інтерес можна відзначити щодо пам'яток, пов'язаних з діяльністю різних ієрархів українського походження в глибинних регіонах Росії (Казань, Тюмень, Москва). Фрагментарно, існують відомості про зразки української архітектурної традиції на Кубані (Краснодар, Тамань).

В цьому контексті, найменш поширеними є відомості про об'єкти, які представляють українську традицію в архітектурі Донщини. Своєрідним винятком, може служити центральний Воскресенський собор Черкаська, який став об'єктом як наукової, так і публіцистичної зацікавленості. Разом з тим, інші приклади впливу української архітектури на сакральне будівництво цього регіону залишається маловідомим.

Аналіз джерел та публікацій

Українські елементи в архітектурі Донщини, як окреме явище, не стали об'єктом окремого наукового дослідження. Матеріали дотичні до цієї тематики розпорошені у різних працях, присвячених архітектурі цього регіону, або загальнішій тематиці. Одну з найбільш ранніх згадок про особливий характер архітектури Донщини, пов'язану з його зв'язком з українською традицією,

можна знайти у посібнику під назвою “Курс історії російської архітектури”, що був виданий у Петрограді в 1916 році. В ньому, однак, ця подібність окреслена дуже лаконічно та зведена, в основному до технічних аспектів (Красовській М., 1916). Значно більше інформації, присвяченій впливу української архітектури на сакральне будівництво Донщини міститься у дисертаційному дослідженні В. Піщуліної “Особливості архітектури Донського станичного храму (XVII – поч. XX ст.)” (Пищулина В., 1997). Для цієї роботи характерним є двояке розуміння авторкою процесу українського впливу на архітектуру Донщини. Воно, очевидно пов’язане з нечіткою детермінацією ознак, які підпадають під поняття “бароко”. В зв’язку з цим в роботі міститься, з одного боку, заперечення впливу українського “бароко” на донську архітектуру, а з іншого – констатується пов’язаність храмів Донщини з будівництвом українських козаків як сакральним, так і цивільним. Питання коректності такого розмежування може бути предметом окремої дискусії, однак в рамках цієї статті варто відзначити, розуміння авторкою процесів, які призвели до появи на Донщині українських архітектурних традицій. З її погляду, вона пов’язана із заселенням цієї території значною кількістю вихідців з українських земель. Досить обережні, але, незважаючи на однозначні свідчення спільності архітектурно-планувальної специфіки Донщини з традиціями українського козацтва, містяться у дисертації К. Бочарової “Взаємодія регіональних традицій в архітектурі козацьких поселень Дону і Кубані: XVI – поч. XX століття” (Бочарова Е., 2010). Хоча, у своїй роботі, авторка слідує традиції “козацької” ідентичності без особливого акцентування його походження, проте, вона визнає, що не лише кубанські, але і донські козаки використовували такі риси планування як політико-громадське осердя – майдан, коло-центричну планувальну структуру та технічні практики будівництва, які традиційно характерні для українських земель. Вплив української мурованої архітектури на будівництво сучасної Волгоградської області (входила в Донський регіон), констатує В. Серебряная у своїй дисертації “Культове зодчество як частина культурної спадщини Волгоградської області” (Серебряная В., 2005). Зв’язок архітектури Донщини з Україною згаданий у роботі І. Пацешковської “Архітектурно-будівельний розвиток міст Нижнього Дону у другій половині XVIII – першій половині XIX століть” (Пацешковская И., 2005). Багато цінного матеріалу, в тому числі і графічного, міститься у книзі О. Лазарева “Православне зодчество Донського краю” (Лазарев А., Кириллов А., 2005). Цікавий матеріал про перші, стилістично пов’язані з українською традицією храми Ростова-на-Дону, розміщені у книзі Е. Малаховського “Храми і культові споруди Ростова-на-Дону втрачені та існуючі”, передовсім про першу сакральну будівлю міста – привезену з Черкаська – церкву Покрови (Малаховський Е., 2012).

Виділення невирішених питань

Оскільки тематика присутності української наддніпрянської традиції у сакральній архітектурі Донщини залишається малодослідженою та не систематизованою темою, відносно якої відсутній навіть ґрунтовний попередній аналіз, невирішеними залишаються основні категорії явища. В першу чергу, не з’ясовано до кінця є кількість об’єктів, які складають феномен наддніпрянської архітектури Донщини, її хронологічні межі та, навіть, територіальні межі, оскільки деякі об’єкти, розташовані далеко на схід від Низового Дону і знаходяться на території нинішньої Волгоградської області. Через те що практично вся спадщина української традиції на Донщині фізично перестала існувати і залишилась лише у письмових та графічних матеріалах, не вирішеним залишається питання достовірності цих матеріалів. В першу чергу – це пов’язано з тим, що зображення, які до нас дійшли, передовсім з колекції Е. Ознобишина, відобразили споруди вже у пізній період їх існування, коли вони переважно втратили свій первинний вигляд, обросли добудовами і змінами.

Мета статті

Метою статті є здійснення попередньої оцінки матеріалів, що стосуються прикладів наддніпрянської традиції у сакральному будівництві Донщини XVIII століття. Здійснити аналіз

архітектоніки та відтворити гіпотетичний вигляд прикладів споруд, що стосуються наддніпрянської традиції у цьому регіоні.

Виклад основного матеріалу

Серед великого масиву наративного та публіцистичного матеріалу, що описують освоєння колишніх тюркських кочовищ мешканцями русько-українських земель, безсторонні наукові дослідження займають кількісно скромне місце. В залежності від політичних та емоційних уподобань, в генезі освоєння Донщини підкреслюють або акти і розпорядження московських царів, або засновницьку діяльність українських військово-політичних діячів (Лемерсьє-Келькеже Ш., 1970). В цьому дослідженні ми не торкатимемось детально хронологічно-історичного аспекту регіону та причин: чому архітектурні риси, характерні для Наддніпрянщини, отримали поширення на Донщині у період XVIII століття (до часу її відносно слабшої інтеграції у систему російської держави). З огляду на вкрай малу дослідженість теми, увагу буде сконцентровано на виявленні та аналізі окремих прикладів в яких такі риси проявлені особливо чітко.

Храм Різдва Христового станиці Нижньокундрюченській виник близько 1703 року і його вигляд залишається не відомим. В середині того ж століття на його місці було зведено нову споруду, яку можна вважати одним з найочевидніших прикладів присутності наддніпрянської традиції у Донщині. Планувальною основою споруди є комбінація “восьмериків” різної величини. Ядром об’ємно-просторової структури будівлі є центральний восьмерик, розмірами приблизно 10’ 10 метрів, до якого з півночі примикає ще один рівний йому за розміром. Зі східного боку до кожного з цих об’ємів примикають невеликі, однакового розміру вівтарні приміщення. З південного боку розміщено боковий вхід. Притвор храму, що примикає до головного восьмерика має розмір близько 8’ 8 метрів. Вхідна група формується присінком приблизно 4’ 6 метра. На основі рисунків Е. Ознобишина, реконструйованих у книзі А. Лазарева, ми можемо побачити вигляд будівлі в останній період її існування, який наводить на думку про її незначну евентуальну модифікацію в пізніший період існування. В першу чергу – це стосується прямокутної високої вежі над вхідною групою, висота якої (близько 20 метрів) неприховано не пропорційна малій планувальній основі, на якій вона знаходиться (приблизно 4’ 4 метри). З огляду на це, можна припустити, що таке вирішення було або домислено під час візуальної реконструкції, або виконано на завершальному етапі історії храму. Дискусійним є також питання галереї, яка могла б існувати навколо західного контуру споруди. В північно-західних регіонах, наприклад Галичині, опасання навколо храму існувало для відведення дощової води від фундаментних балок, що запобігало їх руйнації. В південно-східних регіонах з сухішим кліматом, зокрема, на Лівобережжі, воно застосовувалось значно рідше. Крім того, значна складність конфігурації рівновеликих восьмериків, особливо у місцях їх примикання, змусило б будівничих застосувати віртуозніші варіанти поєднання галереї та несучих конструкцій споруди. Відтак, цей елемент конструкції теж може бути результатом пізнішої добудови.

Автентична об’ємно-просторова структура храму може бути відтворена на основі тектонічних властивостей плану та тих елементів, існування яких не викликає сумнівів. В цьому сенсі, споруда постає як оригінальне поєднання восьмикутних брил основного об’єму – центрального, північного та притвору, з пропорційно меншими, які доповнюють їх по контуру. Наявність рівновеликої до центрального об’єму прибудови з півночі, зрівноважується з півдня високим завершенням вхідної групи, яка впритул прилягає до південної стіни нави і є конструктивно надійною. Великий притвор, безсумнівно, також був покритий традиційним верхом майже рівним за габаритами головному. Таким чином, не дивлячись на складну конфігурацію плану, зафіксований у історичних графічних матеріалах вигляд будівлі, мав характерний для української архітектури вигляд високих восьмериків (згрупованих навколо центрального) з характерними ступінчастими завершеннями та чітким членуванням плану (рис. 1).

Рис. 1. Храм Різдва Христового у станиці Нижньокундрюченській XVIII ст., розібрана до 1902 р.

Рис. 2. Храм архистратиґа Михаїла у станиці Трьохострівській XVIII ст., розібраний у 1863 р.

Рис. 3. Храм св. Параскеви у станиці Маничській XVIII ст., розібрана ймовірно у XIX ст.

Рис. 4. Храм Успіння у станиці Гундоровській, XVIII ст.

В районі східного вигину Дону, знаходиться станиця Трьохострівська (до 1930-х років Трьохостров'янська), де у XVIII столітті існував храм Архистратига Михаїла. Як і у попередньому прикладі, планувальна структура споруди не симетрична – вівтарна частина складається з двох зон, зміщених відносно центральної осі та представляє собою відокремлені одна від одної камери різної площі й конфігурації. Ймовірно, таке планування було наслідком пізніших перепланувань, однак загальна конструктивна логіка залишилась незмінною. Вона є комбінацією восьмигранної основи (розміром близько 10x10 м.) з аналогічним за геометрією притвором. Відповідно до рис. Е. Ознобишина, споруда становила собою приклад тридільного ступінчатого храму, згрупованого навколо основного восьмика, який є архетипічним, як для майже всіх українських регіонів. Таким чином може бути відтворений автентичний вигляд споруди (рис. 2). Існування дзвіниці над присінком та нетипова форма вівтарної частини, можуть бути пояснені пізнішими добудовами. Це підтверджується різно-природністю вирішення куполів та дзвіниці, різні кути нахилу їх дахів та форм стінових прорізів.

Типово наддніпрянським є просторово-планувальна організація храму св. Параскеви в станиці Маничській, перші згадки відносяться до 1748 року. Споруда перестала існувати у XIX столітті, коли на її місці побудували спочатку нову дерев'яну, а потім, на початку XX століття, муровану будівлю. План, відповідно до зображень Е. Ознобишина, має вигляд рівнораменного хреста; середнохрестя увінчане найбільшим та найвищим куполом, рамена меншими. Крім традиційного входу із заходу, влаштований також рівноцінний з ним вхід із півдня. Всі восьмика, які формують об'ємно-просторову структуру будівлі, мають однаковий розмір, композиція центрична згрупована пірамідально (рис. 3).

Своєрідною є архітектура храму Успіння у станиці Гундоровській, недалеко від сучасного українсько-російського кордону. У плані – це тридільна будівля, заснована на трьох восьмикакових контурах різного розміру. Нава та вівтар мають традиційне ступінчате вирішення, притвор, натомість, завершений простим двоскатним дахом без будь яких купольних чи сигнатурних елементів. Очевидно, за початковим задумом, це мала бути класична триверха будівля, однак, з якихось причин вона отримала спрощене вирішення, без західної бані (рис. 4). Існування дзвіниці над входом, також може бути трактовано або як пізніша прибудова, або як результат впливу інших традицій храмобудування. Датувати будівництво споруди можна не раніше першого десятиліття XVIII століття, року, коли відбувалась відбудова станиці після її повного знищення військами Петра I; перестала існувати у XIX столітті.

Крім цих будівель, можна виділити ще ряд об'єктів, в архітектурі яких, в тій чи іншій мірі, проявляються риси характерні для наддніпрянського сакрального зодчества. Зокрема, це храм Введення в Храм Богородиці у станиці Усть-Білокалитвенська, зараз просто Білокалитвенська (1778) (рис. 5), Покрови у Ростові-на-Дону, перевезена з фортеці св. Анни поблизу Черкаська (1782) (рис. 6), Різдва Христового у станиці Богоявленській, колись Троїлин (XVIII ст.). Хоча ці об'єкти відзначаються більшою стриманістю та скромністю просторового вирішення, в них, поза тим, також простежуються характерні прикметності наддніпрянської архітектурної традиції.

Наведені приклади втрачених пам'яток, свідчать про необхідність подальших досліджень та пошуків подібного роду об'єктів, які б дозволили поглибити знання щодо феномену наддніпрянського та українського впливу на архітектуру Донщини. Проведений тут дуже короткий аналіз свідчить про присутність такого роду об'єктів по всій території Донщини, а не лише у тих регіонах, які безпосередньо примикають до Запоріжжя чи Слобожанщини. Не дивлячись на деякі специфічні риси (порушення симетрії, не завершені восьмикакові композиції тощо), всі вони мають характерні риси традицій української архітектури, генеза якої пов'язана з досвідом народного будівництва не лише Наддніпрянщини, але також Волині та Галичини. До окремих рис, які спостерігаються в деяких з проаналізованих об'єктів, та менш характерні для української сакральної архітектури,

варто віднести використання ганку та використання високого цоколя. Приклад першого ми бачимо у станиці Нижньо-Кундрюченській, генеза такого вирішення була проаналізована вище. Приклад другого – у станицях Нижньо-Кундрюченській та Маничській. Таке вирішення може бути пов'язане як традиціями, що прийшли з півночі, так і практикою будівництва на заплавних територіях Дону, яким властиві властивими були часті підтоплення та розливи.

Оскільки, подібного роду споруди були розібрані у ХІХ столітті, перспективним напрямком опрацювання цієї тематики є пошук графічних та документальних матеріалів, які містять інформацію про їхнє існування та вигляд в різних місцевостях Донщини. В цій статті, в основному, використані матеріали, які своїм походженням завдячують зображенням, виконаним Е. Ознобишиным. Однак, не дослідженими залишаються фотографічні матеріали половини ХІХ століття, коли багато з об'єктів такого типу ще існували –наприклад, храм Покрови в Ростові-на-Дону, зображення якого збереглось на ряді фото.

Рис. 5. Храм Богородиці в станиці
Усть-Білокалитвенська

Рис. 6. Храм Покрови у Ростові-на-Дону (1782),
реконструкція фото 1895 р.

Висновки

На основі аналізу історичного графічного матеріалу, виявлено та досліджено ряд сакральних об'єктів Донщини, стиль та характер яких безсумнівно пов'язаний з традиціями української наддніпрянської архітектури. Вплив наддніпрянської архітектури у цьому регіоні переважно асоціюють з головним військовим собором у Черкаську (нині Старочеркаськ), однак, викладений матеріал, показує значно ширший масштаб цього явища, в рамках дерев'яного будівництва.

Зазначено, що серед всього комплексу об'єктів, які пов'язані з українським культурним впливом на нинішніх територіях Російської Федерації (Кубань, Стародубщина, Східна Слобожанщина, Сибір тощо) Донщина є найменш дослідженим регіоном на предмет виявлення та аналізу архітектурних об'єктів, у вирішення яких простежуються наддніпрянські ознаки. Це пов'язано, перш за все, з тим, що такі об'єкти, за винятком кількох мурованих, перестали існувати впродовж ХІХ століття, будучи заміненими на нові споруди, вирішені у зовсім іншій стилістиці.

Констатовано присутність феномену наддніпрянської архітектурної традиції на всій території земель Донщини, а не лише тих, які прилягають до Запоріжжя та Слобожанщини. Для нього характерними є комбінування планувальних “восьмериків” на принципах осової та центричної симетрії, пірамідальність композиції, акцентування центрального об’єму найвищим куполом тощо. До характерних відмінностей можна віднести певні відхилення від симетричності та наявність високого цоколя.

Оскільки подібного роду будівлі, перестали існувати до кінця XIX століття, визначено, що перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення графічних матеріалів та документів, фотографій, спогадів тощо. Важливим є також виявлення даних, що стосуються будівництва на Донщині раніше XVIII століття, коли її зв’язки з Наддніпрянщиною і особливо Запоріжжям були досить тісними.

Бібліографія

Бочарова Е. 2010. *Взаимодействие региональных традиций в архитектуре казачьих поселений на Дону и Кубани: XVI – начало XX века* : автореф. дис. ... канд. арх. Москва : МАрхИ. С. 24.

Красовский М. 1916. *Курсъ истории русской архитектуры*. Ч. 1, деревянное зодчество. Петроград : Товарищество Р. Голике и А. Вильборг. 362 с.

Лазарев А., Кириллов А. и др. 2005. *Православное зодчество Донского края*. Ростов-на-Дону : Терра.

Лемерсье-Келькеже Ш. 1970. *Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным атаманских архивов. Франко-русские экономические связи*. Париж : Наука. С. 52–56.

Малаховський Е. 2012. *Храми і культові споруди Ростова-на-Дону утрачені і існуючі*, Ростов-на-Дону : Н/Д Ростов.

Пишулина В. 1997. *Особенности архитектуры Донского станичного храма (XVII – нач. XX вв.)* : автореф. дисс. канд. арх. Ростов-на-Дону : Ростовский Государственный архитектурный институт. С. 28.

Поцековская И. 2005. *Архитектурно-градостроительное развитие городов Нижнего Дона во второй половине XVIII – первой половине XIX веков* : автореф. дис. ... канд. арх. Москва : Ростовская государственная академия архитектуры и искусства. С. 27.

Серебряная В. 2005. *Культовое зодчество как часть культурного наследия Волгоградской области* : автореф. дисс. канд. арх. Волгоград : Волгоградский государственный медицинский университет. С. 25.

References

Bocharova E. 2010. *Vzaymodeistviye rehyonalnykh traditsiy v arkhitekture kazachykh poseleniy na Donu y Kubany: XVI – nachalo XX veka* : avtoref. dyss. kand. arkh. Moskva : MArkhI. S. 24.

Krasovskii M. 1916. *Kurs istorii russkoi arkhytektury*. Ch. 1, dereviannoe zodchestvo. Petrohrad : Tovaryshchestvo R. Holyke y A. Vylborh. S. 362.

Lazarev A., Kyryllov A. y dr. 2005. *Pravoslavnoe zodchestvo Donskoho kraia*. Rostov-na-Donu : Terra.

Lemersier-Kelkeje S. 1970. *Lytovskyi kondoter XVI v. – kniaz Dmytryi Vyshnevetskyi y obrazovanie Zaporozhskoi Sechi po dannym ottomanskykh arkhivov. Franko-russkie ekonomycheskie sviazi*. Parizh : Nauka. S. 52–56.

Malakhovskiy E. 2012. *Khramy i kultove sooruzhenia Rostova-na-Donu utrachennyye i sushchestvuiushchie*. Rostov-na-Donu : y/d Rostov.

Pyshchulyna V. 1997. *Osobennosti arkhytektury Donskoho stanychnoho khrama (XVII – nach. KhKh v.v.)* : avtoref. dyss. kand. arkh., Rostov-na-Donu : Rostovskiy Gosudarstvennyi arkhytekturnyi instytut. S. 28.

Potsekovskaia Y. 2005. *Arkhytekturno-hradostroytelnoe razvytiye horodov Nyzhneho Dona vo vtoroi polovine XVIII – pervoi polovine XIX vekav* : avtoref. dyss. kand. arkh. Moskva : Rostovskaia hosudarstvennaia akademyia arkhytektury i isskusstva. S. 27.

Serebrianaia V. 2005. *Kultovoe zodchestvo kak chast kulturnogo nasledia Volgogradskoi oblasti* : avtoref. dyss. kand. arkh. Volgograd : Volhogradskiy hosudarstvennyi medytynskiy unyversytet. S. 25.

Olha Chelombitko¹, Yrii Sentymrei²¹ Senior Lecturer department of Design and Basics of Architecture

Lviv Polytechnic National University, Lviv

e-mail: vio200574@gmail.com

orcid: 0000-0002-8073-9598

² Assistant department of Design and Basics of Architecture

Lviv Polytechnic National University, Lviv

e-mail: szent.imreys@gmail.com

orcid: 0000-0002-6889-8205

THE DNEPER UKRAINE TRADITION IN THE SACRED ARCHITECTURE OF DON REGION IN THE 18TH CENTURY

© Chelombitko O., Sentymrei Y., 2020

On the basis of historical graphic materials analysis, a number of Don region sacral objects were identified as those whose style and character are undoubtedly connected with the traditions of Dnieper Ukraine architecture. The influence of the Dnieper region architecture in this region is mainly associated with the main military cathedral in Cherkassk (now Starocherkassk), but, the presented materials shows a much wider scale of this phenomenon within the framework of wooden construction. Has been ascertained, that Dnieper architectural tradition is present in the whole territory of the Don region, and not only in those close to Zaporizhia and Slobozhanshchyna (Sloboda Ukraine). It is characterized by the combination of planning “octagons” (“vosmeryk”) on the principles of axial and centric symmetry, pyramid composition, accentuation of the central volume by the highest dome and more. Characteristic differences include some deviations from symmetry and the presence of a ground elevation.

It is noted that among the whole complex of objects related to the Ukrainian cultural influence in the present territories of the Russian Federation (Kuban, Starodub region, East Sloboda Ukraine, Siberia, etc.), the Don region is the least researched for the identification and analysis of architectural objects in the solutions of which are traced to the Dnieper Ukraine signs. This is due primarily to the fact that, with the exception of a few stone ones, such objects ceased to exist during the nineteenth century, being replaced by new structures that has a completely different style.

Since such buildings ceased to exist by the end of the nineteenth century, it has been determined that the prospective areas of further research are the study of graphic materials and documents, photographs, memories and more. Also important is the discovery of data pertaining to construction in the Don region before the eighteenth century, when its ties with the Dnieper and especially Zaporizhzhia were no less close.

Key words: Tradition, Don region (Donshchyna), sacral architecture, Dnieper Ukraine.